

**ЛЕКСИЧНІ ЗАСОБИ МОВНОЇ
ЕКСПРЕСІЇ В РОМАНІ
АНДРІЯ КОКОТЮХИ
«ТАЄМНЕ ДЖЕРЕЛО»**

У статті проаналізовано лексичні засоби мовної експресії в романі Андрія Кокотюхи «Таємне джерело». Визначено характерні особливості цих засобів та їхню роль у розкритті авторського задуму.

Ключові слова: засоби мовної експресії, категорія експресивності, емоційно забарвлена лексика, прагматичний аспект.

В статье рассматриваются лексические средства языковой экспрессии в романе Андрея Кокотюхи «Таинственный источник». Определяются характерные особенности этих средств и их роль в раскрытии авторского замысла.

Ключевые слова: средства языковой экспрессии, категория экспрессивности, экспрессивно окрашенная лексика, прагматический аспект.

Anthropocentric approach to the language study is one of the reasons of scholars' attention to the problems of the research of linguistic means expression. The expressive fund of the Ukrainian language is extremely rich and diverse, its elements function on different levels of the language system and become means of subjective expression of the speaker's attitude to the contents of speaking. The current relevance of the given topic is conditioned by the need of further research of the Ukrainian language expressive fund on the material of contemporary writers' novels and by the absence of linguistic researches of Andriy Cockotiukha's works. The theoretical basis of the given paper is the researches by I. Arnold, N. Boiko, V. Maslova, E. Petrishcheva, V. Chabanenko.

Lexical means of linguistic expression in the novel «Secret Well» by Andriy Cockotiukha are being analysed in the given article. The aim of the research is to find out and to describe lexical means of expressiveness creation in the light of communicative-and-pragmatic aspect.

In the result of the research we can draw a conclusion that on the lexical level the most widely spread are the words that call definite emotions and experience and in the meanings of which there is an assessment component. Among them are the words that denote nature and character (including those expressed by apposition), denoting parts of the body, denoting actions, processes, the words that are emotional synonyms of the stylistically neutral words. Such language units often have negative colouring.

© Майборода Н. Г., 2016

The less spread are pronouns and solemn words expressing emotional assessment.

So, the use of expressive vocabulary in the novel «Secret Well» by Andriy Cockotiukha is reasonable, weighed and conditioned by the idea and topic of the novel and helps implement the pragmatic scheme of the novel.

Key words: linguistic means of expression, expressive category, emotive vocabulary, pragmatic aspect.

Однією з визначальних рис художнього тексту є експресивність. У сучасному мовознавстві наявні різні підходи до визначення цього поняття. Науковці тлумачать категорію експресивності як виразність, силу виявлення почуттів і переживань, пов'язують її переважно з різними видами оцінок, емоціями суб'єкта мовлення та засобами увиразнення тексту (І. Арнольд [1], В. Маслова [4], Є. Петрищева [5]). У такому значенні термін «експресивність» трактують як властивість мовлення, як функціонально-стилістичну категорію. Експресивність – це підсилена (інтенсифікована, збільшена) виразність; така властивість мовного знака, яка підтримує загострену увагу, активізує мислення, викликає почуттєву напругу (Н. Бойко [2; 3], В. Чабаненко [6; 7]). Експресивність тексту визначають також як систему використаних у ньому мовних засобів, що дає змогу найвиразніше представити зміст тексту й ставлення автора до нього, унаслідок чого підсилюється вплив на емоційну, інтелектуальну та вольову сфери реципієнта (А. Маслова [4]).

Експресивний фонд української мови, на думку дослідниці Н. Бойко, дуже багатий і різноманітний, його елементи функціонують на різних рівнях мовної системи. До найпродуктивніших належить лексична експресивність, оскільки основне навантаження вербального вираження почуттєвих інтенцій мовця, пов'язане із суб'єктивним баченням й оцінюванням фрагментів картини світу, виконують лексичні одиниці та їхні лексико-семантичні варіанти [2, с. 15].

Антропоцентричний підхід до вивчення мови є однією із причин посиленої уваги мовознавців до проблем дослідження експресивності мовних засобів, зокрема в комунікативно-прагматичному аспекті. Актуальність обраної теми зумовлена

потребою подальшого дослідження експресивного фонду української мови на матеріалі творів сучасних письменників, а також відсутністю мовознавчих досліджень творчого доробку Андрія Кокотюхи.

Метою дослідження є виявлення й цілісний опис лексичних засобів створення експресивності в романі сучасного українського письменника Андрія Кокотюхи «Таємне джерело».

В активному фонді словника Андрія Кокотюхи значне місце посідає емоційно-експресивна лексика, яку автор використовує для реалізації своєї прагматичної стратегії: вплинути на емоційну сферу читача, викликати в нього симпатію й співчуття до позиції автора. Широке застосування в мові роману «Таємне джерело» знайшли слова, що називають певні емоції й переживання та несуть емотивність лише своїм значенням. Це лексеми, що представлені іменниками, рідше прикметниками, прислівниками та дієсловами: *усмішка, біль, сором, переляк, смерть, загибель, жертва, грішник, сльози, страх, жах, лют, гнів, острах, істерика, неприязнь, роздратований, стурбований, розгублений, знервований, страшний, грізний, жорстокий, смертельний, затишний, прекрасно, боятися, лякати, ненавидіти, усміхатися, розізлитися, напружитися, боляче, люб'язно, спокійно* тощо. Як бачимо із прикладів, переважну більшість становлять слова на позначення негативних емоцій та почуттів. Це пов'язано з тематичним спрямуванням роману «Таємне джерело». Головний герой твору, слідчий Главку МВС Української РСР, за дорученням керівництва розслідує серію загадкових убивств у селі Гайворон Тернопільської області. Сліди привели його до прадавнього Чорного лісу, де струмить таємне джерело. Добру людину, якщо вірити народним оповідкам, вода з нього може оживити, а лиху, із чорним серцем, – убити.

Часто вживаним в аналізованому тексті є слово *біль* і похідні від нього *боляче, боліти*: «**Біль** поволі розтискав голову, самого ніби хилитало на лагідних морських хвилях» (1, с. 152); «**Тупий біль** пронизав голову» (1, с. 140). У такий спосіб автор зображує складний процес переродження головного персонажа, зміну його світогляду, зокрема ідеологічних поглядів.

Для вербалізації емоційного стану страху автор використовує дієслово *боятися*, що пронизує всю мовну тканину твору. Це страх перед радянською системою, який відчувають усі: і працівники МВС, і пересічні громадяни – страх перед чимось надприродним, страх перед чужими людьми: «Скажіть, а чому ви не **боїтеся** ось так зі мною говорити?» (1, с. 113); «Вона, знаючи це урочище й цей ліс уздовж і впоперек, **боялася** – ось зараз хтось недобрый вийде з-за дерев і вона не встигне навіть слова сказати» (1, с. 20); «Ви шістдесят чотири роки **боїтеся**, тому відгородилися від людей, тому шукаєте весь час ворогів замість шукати друзів» (1, с. 50); «Але потім знову брав простягнутий кухоль і пив із нього, вже нічого не **боячись**» (1, с. 156). Семантичне поле на позначення страху представлене також словами *острах*, *жах*, *страх*, *переляк*, *лякати*: «Раптом немолоду жінку охопив **страх**» (1, с. 20) «Та **жах** тримав їх недовго» (1, с. 20); «Видовище почало **лякати** Князевича» (1, с. 50). У такий спосіб автор уникає повтору, урізноманітнює виклад, надає зображуваному емоційності. Андрій Кокотюха майстерно зображує широку амплітуду емоцій, яку відчуває його персонаж: «Голос Григоріва звучав голосніше, ще трохи – і він зірветься на **істерику**» (1, с. 50).

Подекуди назви почуттів автор наводить описово: «**Шосте чуття** підказало Князевичу, що саме там відбувається» (1, с. 135). Андрій Кокотюха нерідко вживає вислів *мурахи пробігли по тілу*, який стосується Ігоря Князевича й передає специфічний емоційний стан передчуття чогось важливого: «Боячись загубити тоненьку нитку логіки, Князевич навіть примружив очі, фізично відчувши власне зосередження. **Пробігли звичні мурахи**, отже, мислив правильно» (1, с. 157); «...він же не пояснить усе **мурахами по тілу**, котрі в більшості випадків свідчили про інтуїтивне та підказували напрямок думки, нехай навіть цьому відразу не було пояснення» (1, с. 117).

Експресивної виразності А. Кокотюха досягає й у використанні слів, у значенні яких є оцінний компонент. Залежно від контексту такі лексеми набувають позитивного або негативного значення. Найчисленнішу групу становлять слова на

позначення осіб за рисами вдачі, вчинками.

Тематика роману зумовила часте використання лексем *жертва, грішник, кат*. У творі протиставлено два угруповання – ті, хто дозволив собі погані вчинки щодо інших людей, і ті, що зазнали приниження, насильства. Перші – грішники, інші – жертви: *«Вона назвала себе жертвою, себе й Антона Мазура. Її звалтував комсомольський секретар, його – переконана комуністка. Жертви та грішники»* (1, с. 129). Ставлення жителів села Гайворон до Ігоря Князевича спочатку було насторожене, адже він приїхав з Києва розслідувати обставини смерті трьох партійних працівників. Це усвідомлює сам Ігор: *«Судячи з усього, мою персону жваво обговорюють у селі. Виходить, у людей саме такі настрої, що я кат і прийшов усіх арештовувати й судити?»* (1, с. 185). Контекст указує на протистояння двох сторін – місцевих жителів й офіційної влади.

У деяких випадках засобом експресії постає прикладка, що характеризує вдачу зображуваного об'єкта, указує на його певні ознаки: *«Андрій Іванович – то взагалі людина-легенда, а його тут особливо ненавиділи»* (1, с. 161); *«Не легінь, не людина-гора, не курдупель. Стандартний зріст, середній розмір»* (1, с. 145); *«Ми не граємося тут у шпигунів. Тим більше – сищиків-розбійників»* (1, с. 152). У першому прикладі означення *легенда* до людини, яку ненавидять у селі, має ідейно-тематичне навантаження: так автор зображує протистояння, несприйняття радянської ідеології жителями Західної України.

Іменник *легінь* автор уживає або в мовленні персонажів – жителів села Гайворон, або в мовленні самого Ігоря Князевича, який за короткий час освоївся на місцевості й вивчив звичаї та особливості говірки: *«Новицька накинула на нього оком, здоровий такий сільський легінь, наче кров із молоком»* (1, с. 83); *«Богатиря, чи як тут кажуть – легеня, не применишував навіть невеликий прямокутник фотокартки»* (1, с. 218).

Позитивне значення автор передає подекуди досить своєрідно, за допомогою заперечення: *«Ти якраз не поганий, не лихий, просто слуга. Тебе я відчуваю, за тобою зла немає»* (1, с. 154).

Певну групу складають лексеми на позначення негативних учинків, деструктивної діяльності: «Спочатку Лизгунов, рідкісна **падлюка**. Тоді – малий Боровчук, **падлюка** не менша» (1, с. 153); «Знав, **скурвий син**, що може зробити з ним вода. **Безбожник, убивця**, а знав і боявся» (1, с. 156). Лексему «убивця» в іншому контексті автор замінює описовим зворотом, це дає змогу підсилити емоційність, тримати інтригу: «Потім **вбивця** – **той, хто дав воду**, – десь утримував жертву потрібну кількість часу» (1, с. 200). Особливої емоційності набуває в тексті роману діалектизм **батьяр** (хуліган): «Знаєш, про що там одна книжечка? Як двоє **батьярів** на таксистів напали» (1, с. 63). Андрій Кокотюха наводить також інший синонім із цим самим значенням, що вживають на Галичині:

- *Між собою [б'ються] нечасто. Так, хіба який місцевий **махабунда** сильно вп'ється.*

- *– Хто-хто? – не второпав Ігор. – Це прізвисько таке?*

- *Як? А? – зрозумів Козуб, реготнув. – То в нас так **батьярів** кличуть. Усім **батьярам** **батьяр**, гірший за **батьяра** навіть, – то є **махабунда**. ... По-вашому, по-київському, то називається «хуліган» (1, с. 128).*

Емоційного забарвлення в тексті твору набуває слово **бандерівець**, **бандерівці**. Вимовлене вустами партійного працівника, відданого радянським ідеям, воно означає **ворог**, **бандит**, **злочинець**: «Судячи з вашого приїзду, центральна влада теж стурбована. А їм, **бандерівцям** тутешнім, тільки цього й треба!» (1, с. 164); «... чоловік у неї після війни воював проти радянської влади. **Бандерівець**, натуральний» (1, с. 166).

Лексема **бідака** виражає співчуття мовця: «Вилетів з інституту **бідака** за короткий час» (1, с. 84).

Емоційності набуває в тексті аналізованого роману жіноче ім'я Маша, виражаючи суб'єктивне ставлення однієї з героїнь твору: «– Маріє... чи можна Маша? – Краще Марія. У нас **машами** називають свиней чи корів» (1, с. 122). У такий спосіб у романі протиставлено національні й чужі образи-символи.

Андрій Кокотюха вживає слова, що у своєму первинному лексичному значенні не містять емоційної оцінки, емоційного

забарвлення набувають у переносному значенні: «Ще один такий самий **кадр**, ви його знаєте, – Рогоза, шкільний сторож» (1, с. 165). Лексема **кадр** у наведеному контексті означає «людина дивна, не така, як усі».

Емоційного забарвлення в романі набувають назви приміщень і споруд, ужиті переважно в переносному значенні: «... вікна такої самої **«хрущовки»** виходили на зелений сквер» (1, с. 22); «Цей працював двірником у їхньому ЖЕКу, влаштувався через можливість жити в окремій малесенькій **«готельці»** (1, с. 28]; «Відчинивши двері та засвітивши світло, переконався: в по-спартанськи обставленому тимчасовому **барлозі** нічого не змінилося» (1, с. 181).

Досить поширеною на сторінках роману «Таємне джерело» є група слів, що постають емоційними синонімами до стилістично нейтральних слів. Серед них можна виділити такі:

1) слова на позначення особи жіночої статі: «**Колишня** хотіла бачити з вікон дерева, тож обрала собі Дарницю» (1, с. 22); «Нікого, звісно, там не було, але, за неперевіреною інформацією, **баба** зовсім втратила розум і хлопця, вважай, згвалтувала» (1, с. 84);

2) слова на позначення частин людського організму: «Бачив усміхнене лице незнайомого єфрейтора Колі Уманця, хитру **пику** парторга Цибуха» (1, с. 260); «Я тобі, як треба, ще й **табло** натовчу» (1, с. 30);

3) лексема-синонім до слова *запах*: «Вдихнув **запах** – ні, **аромат**, справжній **аромат!**...» (1, с. 208);

4) слова на позначення різноманітних дій:

- процесу говоріння: «Не бувши в змозі поворушити зв'язаним гіркотою язиком, Князевич лиш **помукав**, даючи зрозуміти – хоче води (1, с. 150); «Якого хріна ти там **молон** про Кремль, бомбу, Рейгана, хай би він здох?» (1, с. 36); «Не поінформували, – **бовкнув** парторг, далі не опускаючи рук» (1, с. 176); «...рудоволосий начальник дістав телефоном чергові вказівки від Пилипіва, **пробубонів** щось байдуже-розбірливе, поклав трубку» (1, с. 92);

- переслідування, цькування, морального гноблення,

дошкуляння: «...вона, аби не **клювали**, записалася до якогось Клубу Войовничих Атеїстів» (1, с. 17); «До того його постійно **довбали** – працівник міліційного Главку, якщо хоче зростати над собою і претендувати на керівні посади, мусить мати партквиток» (1, с. 22-23); «жінка **пиляла** його за брак здорових амбіцій» (1, с. 23);

- процесу переміщення в просторі, ходіння: «Клуб розміщувався далі, треба було пройти трошки за школу, повернути праворуч і **тупати** не зовсім прямою вулицею десь із кілометр» (1, с. 130); «Ви не думали, як і для чого **занесло** сюди цю жінку?» (1, с. 111);

- дивитися: «Ігор мимоволі **зиркнув** на голову» (1, с. 101);

- сміятися: «Знадвору знову **грубо та голосно зареготали**» (1, с. 134);

- ударити: «Хай би хоч Америка, хоч би хто по них **влупив!**... **Увалити** по Кремлеві чи де там Політбюро сидить...» (1, с. 33);

- хотіти: «Хоча Ігореві стало зовсім легко і ранкові тортури організму здавалися зараз поганим сном, їсти ще не хотілося. Зате **кортіло** чогось іншого» (1, с. 159).

У романі «Таємне джерело» експресивно забарвленими є деякі займенники, переважно присвійні, що зображують ідейне протистояння, різні погляди, різний світогляд: «Чому те, що сталося з цими трьома людьми, почали називати не інакше як Божою карою, що впала на комуністів...? Бо цього в доповідній, підготованій **вашими** для **наших**, немає» (1, с. 72); «Один час там навіть стояла капличка, аби всякий вірний міг помолитися. Те місце знали ще до **вашої** революції» (1, с. 79); «Просто собі на умі люди, тихо сидять собі, мають на **вашу**, – тут підполковник збагнув, що бовкнув зайвого, миттю виправився: – на **нашу** владу давній гострий зуб» (1, с. 93). Займенники **наш**, **свій** уживається також у значенні «той, що належить до близького кола спілкування, товариш»: «Вася, так простіше, він узагалі хлопець простий, **свій, наш**» (1, с. 92). Займенник **мій** у нижченаведеному контексті означає «коханець»: «Тебе назвали **моїм**. Людина... яка прийшла... Так і сказала: **передай своєму слідчому**» (1, с. 221).

Зневажливе ставлення передає займенник *всякий*: «*Начитаються всяких Вайнерів*» (1, с. 62).

Засобами вираження емоційної оцінки в тексті постають також урочисті слова, книжна лексика, що походить із церковнослов'янської мови: «*Кожного з вас, хто не покається, спостигне кара Божя*» (1, с. 49); «*Він єством відчував – на нього зирить щось живе*» (1, с. 189). Експресію досягнуто також завдяки вживанню книжної лексики в стилістично нетиповому контексті: «*Народні цигарки набагато нижчого класу, ніж вироблені в братській Болгарії, мусили нагадувати йому про тлінність усього суцього*» (1, с. 24). Таку лексику Андрій Кокотюха використовує як засіб характеристики персонажа: «*До речі, товаришу Князевич, ви самі звідки про Кафку знаєте? Юристи його точно не вивчають. Хоча роман «Процес» напевне людям вашої професії, особливо в нашій країні, не завадило б студіювати бодай конспективно. – Ось іще одне слово. – Прошу? – «Студіювати». Ні, Вікторе Григоровичу, сторожі так не говорять*» (1, с. 180).

У романі «Таємне джерело» Андрій Кокотюха досить часто використовує так звані розмовно-просторічні слова й вирази, фразеологізми з негативним експресивним забарвленням, а також лайливі слова. Вони надають висловленню дещо іронічного або жартівливого характеру: «*Самому дали по рогах, коли виявив не бажану там, кивок угору, – інформацію та дав їй рух*» (1, с. 82); «*Чергова по поверху зробила круглі очі, сказала: є хіба в «люксі», чим ввела Князевича в ступор*» (1, с. 91); «*Та не смішіть гусей, товаришу капітане!*» (1, с. 99); «*А Ярчук не розгубився – зі шпиталю ноги зробив!*» (1, с. 63). Автор уживає й жаргонну лексику, що вказує на специфіку роботи співробітника МВС: «*При собі він мав наркотичні препарати, з опійного маку вироблені в кустарних умовах, та кілька упаковок «катюхи» – так наркомани називали проміж себе кодеїн*» (1, с. 40); «*Тут у нас уже місяць, вважай, шухер до неба стоїть*» (1, с. 63); «*Тут сусіди здійняли хай*» (1, с. 69).

У мові місцевих жителів села Гайворон часто вживаними є просторічні лексеми: «*Довго з тобою баблятися часу в мене*

нема, – пояснила баба Галя» (1, с. 149); «У нашому випадку саме цей... ну, ти **пойняв**, став причиною всіх трьох смертей» (1, с. 55–56); «– **Дембель**. – Стрижений тицьнув себе пальцем у груди. – **Проставуха**» (1, с. 136).

Отже, використання експресивної лексики в романі Андрія Кокотюхи «Таємне джерело» є вмотивованим, виваженим, зумовлене ідейно-тематичним змістом твору й допомагає реалізувати прагматичний задум автора. Перспективою для подальших досліджень є вивчення експресивних засобів на інших мовних рівнях, адже це сприятиме не лише збагаченню словникового складу, а й підвищенню рівня культури мовлення й художньої мови.

Бібліографічні посилання

1. **Арнольд И. В.** Стилистика современного английского языка (стилистика декодирования.) / И. В. Арнольд. – М. : Флинта-Наука, 2009. – 384 с.
2. **Бойко Н. І.** Типи лексичної експресивності в українській літературній мові / Н. І. Бойко // Мовознавство. – 2002. – № 2–3. – С. 10–21.
3. **Бойко Н. І.** Українська експресивна лексика: семантичний, лексикографічний і функціональний аспекти / Н. І. Бойко. – Ніжин : Аспект-Поліграф, 2005. – 550 с.
4. **Маслова В. А.** Лингвистический анализ экспрессивности художественного текста / В. А. Маслова. – Минск : Вышэйшая шк., 1997. – 180 с.
5. **Петрищева Е. Ф.** Стилистически окрашенная лексика русского языка / Е. Ф. Петрищева. – М. : Наука, 1984. – 222 с.
6. **Чабаненко В.** Норми словотворення і мовна експресія / В. Чабаненко // Мовознавство. – 1980. – № 2. – С. 13–20.
7. **Чабаненко В.** Основи мовної експресії / В. Чабаненко. – К. : Вища шк., 1984. – 167 с.

Джерела фактичного матеріалу

1. **Кокотюха А.** Таємне джерело : роман / А. Кокотюха. – Харків : Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2013. – 288 с.